

53. Allianz Arena in the colours of Ukraine. URL: <https://fcbayern.com/en/news/2022/02/allianz-arena-in-the-colours-of-ukraine>.

54. Orlova, V. Polska pidtrymka: Levandovski «kapitanyv» za Bavariiu v zhovto-synii poviaztsi (foto). URL: https://sport.unian.ua/football/polska-pidtrimka-levandovski-kapitaniv-za-bavariyu-v-zhovto-siniy-pov-yazci-foto-novini-futbolu-11719963.html?_ga=2.80044759.1744323790.1650740738-1352659954.1644330082&_gl=1*1hxmlqy*_ga*MTM1MjY1OTk1NC4xNjQ0MzMwMDgy*_ga_JLSK4Y8K67*MTY1MDk1Njk4Mi4zMS4xLjE2NTA5Njc0MTIuNjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY1MDk1Njk4Mi4zOC4xLjE2NTA5Njc0MTIuNjA.

55. FC Bayern sends a signal for peace. URL: <https://fcbayern.com/en/news/2022/03/fc-bayern-calls-for-peace---kahn-this-war-must-stop>.

56. President Herbert Hainer: No more war! URL: <https://fcbayern.com/en/news/2022/03/fc-bayern-fundraiser-with-sos-childrens-villages-worldwide>.

Матеріал надійшов до редакції 01.09.2022 р.

УДК 94:314.151.3-054.74(=161.2)(438)''1947'':355/48(470^477)''2022''

Witalij Makar,

profesor, doktor habilitowany, kierownik Katedry

Stosunków Międzynarodowych i Komunikacji Publicznej,

Uniwersytetu Narodowego w Cherniowcach im. Jurija Fedkowycza,

v.makar@chnu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0001-8994-4582;

Jurij Makar,

profesor, doktor habilitowany, profesor Katedry

Stosunków Międzynarodowych i Komunikacji Publicznej,

Uniwersytetu Narodowego w Cherniowcach im. Jurija Fedkowycza,

y.makar@chnu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0001-7904-8288

DOI 10.29038/2524-2679-2022-03-193-208

PUTINOWSKA «SPECJALNA OPERACJA WOJSKOWA» A LOSY PRZESIEDLONYCH Z POLSKI UKRAIŃCÓW PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W pierwszej dekadzie obecnego stulecia autorzy w archiwach Kanady i Polski zebrali wielką ilość dokumentów o «kwesii ukraińskiej» podczas II Wojny światowej oraz o dobrowolnie wymuszonej «wymianie ludności» z Polską. Ra-

zem z dwoma współautorami opublikowali na tej podstawie trzytomowe studium na temat tej «wymiany» i jej konsekwencji dla przesiedleńców Ukraińców. Publikacja obejmowała nie tylko proces przesiedleń, ale także adaptację osób przesiedlonych do nowych warunków życia. Tytuł publikacji nawiązuje do ukraińców z Chełmszczyzny i Podlasia. Jednak po przybyciu do Ukraińskiej SRR uchodźców ze wszystkich ziem, które znalazły się w granicach Polski, autorzy nie mieli możliwości zidentyfikowania Chełmian i Podlasian z ogółu przybyłych. Dlatego badanie dotyczyło tak naprawdę wszystkich Ukraińców przesiedlonych z Polski.

Jak się później okazało, los przesiedleńców w warunkach sowieckich złożył się nie w najlepszy sposób, i to nie tylko na poziomie materialnym i bytowym, ale również w strefie narodowo-politycznej, o czym wreszcie w chwili obecnej czas przyszedł otwarcie mówić. Od początku 2014 roku Federacja Rosyjska jednostronnie rozpoczęła rewizję granic z Ukrainą, na które zgodziła się w momencie rozpadu ZSRR. Zaczęło się od pseudo-referendum w Krymie, inwazji na Donbas i utworzenia tam pseudo-republik, które w lutym 2022 roku Federacja Rosyjska pośpiesznie uznała, a dzień później, 24 lutego, Putin ogłosił «specjalną operację wojskową» przeciwko Ukrainie, jakby dla ich ochrony wobec przemo- cy z Kijowa, jednak faktycznie skierowanej na likwidację państwa ukraińskiego i odzyskania «utraconego».

Autorzy zastanawiają się więc, dlaczego były ZSRR (w rzeczywistości rosyjskie imperium, tylko pod parasolem «Federacji Wolnych Narodów») tak gorliwie zjednoczył wszystkich Ukraińców, zarówno przenosząc ich z innych krajów, aby teraz zniszczyć to państwo, a Ukraińców zmucić zapomnieć o własnej tożsamości.

Słowa kluczowe: «wymiana ludności», przesiedleńcy, «specjalna operacja wojskowa», wojna na pełną skalę, plany strategiczne.

Vitaliy Makar,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
ORCID ID: 0000-0001-8994-4582;

Yuriy Makar,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
ORCID ID: 0000-0001-7904-8288

PUTIN'S «SPECIAL MILITARY OPERATION»: THE FATE OF UKRAINIANS DISPLACED FROM POLAND AFTER THE SECOND WORLD WAR

During the first decade of this century, the authors in the archives of Canada and Poland collected a lot of documentary about the «Ukrainian question» during

the Second World War and about the voluntary-forced «exchange of population» with Poland. Together with two co-authors published on this base a three-volume study on that «exchange» and its consequences for displaced Ukrainians. The publication embraced not only the process of resettlement, but also the adaptation of those persons to new living conditions. The title of the publication refers to the Ukrainians from Kholm and Pidlash areas. However, after the arrival of displaced Ukrainians to the Ukrainian SSR from all the lands within the borders of Poland, the authors did not have the opportunity to identify among the mass of newcomers persons from Kholm and Pidlash areas. Therefore, the study was actually about all those transported from Poland.

As it became later known, the fate of displaced in the Soviet reality was not the best way, and not only at the level of material and domestic, but also the affairs of national and political, about what is finally the time to speak frankly. Since the beginning of 2014, the Russian Federation unilaterally began to revise borders with Ukraine, which agreed at the time of the collapse of the USSR. It began with the pseudo referendum in the Crimea and the invasion of the Donbas and the creation of pseudo-republics there, which in February 2022 the Russian Federation hastily recognized, and a day later, on February 24, Putin announced a «special military operation» against Ukraine, as if for their protection, which actually pursues the goal of liquidation the Ukrainian state and returning «the lost».

So, the authors are wondering why the former USSR (in fact, the Russian empire, only under the umbrella of the «Federation of Free Peoples») so zealously united all Ukrainians, both by moving them from other countries and now destroy that state, and make Ukrainians forget about their own identity.

Key words: «exchange of population», immigrants, «special military operation», full-scale war, strategic plans.

WPROWADZENIE

Rosja, była carska, później bolszewicka w postaci ZSRR lub terazniejsza, na przestrzeni wieków rozpatrywała Ukrainę jak swój własny teren. Ukraińców widziała i widzi częścią *wielkiego narodu rosyjskiego* w postaci *Małorosów*, jednak dla czegoś wychodzących z posłuchu. Między innymi, po wojnach napoleońskich władze rosyjskie usiłowały poszerzyć podobną politykę i wobec innych słowiańskich narodów, przede wszystkim polskiego, po zajęciu przez Rosję ziem polskich – Królestwa Polskiego (ros. – Царство Польское), w drugiej połowie XIX wieku częściej zwanego w dokumentacji rosyjskiej Привисленский край (pol. – Kraj Nadwiślański) [17; 3].

O samej wymianie ludności opublikowano wiele dokumentów oraz trwają badania problemu i w Ukrainie i w Polsce. Co do adaptacji przesiedlonych

Ukraińców do nowych warunków życiowych, to problem badano przeważnie w Ukrainie [11; 12; 13; 4].

Naszym zdaniem, sytuacja byłych przesiedleńców w Ukrainie i ich potomków zmieniała się co najmniej dwukrotnie. Po raz pierwszy – po upadku ZSRR, kiedy Ukraina zdobyła możliwość kształtować się jak państwo niepodległe, a były przesiedleńcy oraz ich następcy uzyskali prawo utworzenia swoich organizacji społecznych w celach zachowania swoich lokalnych cech kulturowych. Po raz drugi – od początku otwartych prób FR podważania państwowości ukraińskiej i odpowiedniego trędu do nieuznawania ukraińskiej tożsamości, co najmniej w regionach narazie okupowanych a nawet «przyłączonych» do FR [10].

Autorzy postawili przed sobą cel pokrótce odtworzyć samą wymianę ludności. Szerzej mówimy o adaptacji przesiedleńców do warunków życia w USRR. Podjeliśmy również kwestie życia ich i ich potomków w niepodległej Ukrainie a w chwili obecnej ich wspólnym z całym narodem ukraińskim cierpieniem w związku z agresją rosyjską.

Autorzy na początku artykułu dane faktyczne, mówiąc o przesiedleniu, podają przeważnie z powiatów chełmsko-podlaskich, dlatego że dla nich to już było powtórne wypędzenie z ziemi ojczystej. W części omawiania problemu adaptacji do nowych warunków życiowych autorzy piszą o losach przesiedleńców z całego Zakarzoniu [11, roz. 1,9,10].

UMOWA ORAZ JEJ WYKONANIE

Właśnie przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR przeprowadzono na zasadzie umowy podpisanej 9 września 1944 roku w Lublinie, ze strony polskiej – prezesem PKWN *Edwardem Osóbką-Morawskim*, od podsowieckiej Ukrainy – prezesem jej rządu *Nikitą Chruszczowym* [7].

Odpowiednio z umową z Polski do USRR należało przesiedlić Ukraińców, Rosjan (czy były takie?) i Rusinów (tych że Ukraińców). Z terenów Ukrainy w granicach po roku 1939 należało przesiedlić do Polski Polaków i Żydów posiadających do 17 września 1939 roku obywatelstwo polskie. Według umowy przesiedlenie miało być dobrowolnym. E. Osóbka-Morawski niby powiedział, iż ludność “sama zdecyduje gdzie ma żyć i obywatelstwo którego kraju zechce mieć” [6, s. 40].

Nikt jednak nie miał wątpliwości, kto orzekał los ludności – tak polskiej, jak i ukraińskiej. Wizja powojennej Europy wyglądała zupełnie odmiennie ze strony aliantów z Zachodu a ze Wschodu (ZSRR). Ostatni formalnie stawiał wymogę wolnego wyboru przez Europejczyków swojej przyszłości, bez jakiegokolwiek

podziału na *strefy wpływów*. Naprawde, przywódcy z Kremla liczyli na możliwe poszerzenie swoich wpływów na zachód Europy. O tym doskonale świadczą ich wysiłki *wyzwolenia* terenów podbitych przez okupanta hitlerowskiego przed wejściem tam aliantów zachodnich. Do strefy sowieckiej trafiła również Polska [11, s. 589–596; 2, s. 242; 5, s. 118].

Masowe przesiedlenie, właściwie deportacja, to dawne hobby rządów bolszewickich, sprawdzone na losach całych narodów byłego ZSRR. W toku II Wojny Światowej i okupant hitlerowski i wyzwoliciel sowiecki uczynili wszystko od nich zależne aby pogłębić polsko-ukraińskie przeciwstanie dla zadowolenia swoich celów wielkomocarstwowych. Pozornie wyglądało tak, nibyto po obu stronach granicy ludność chciała przenieść się do kraju ojczystego wobec przemocy w miejscach stałego zamieszkania. Najpierw mówimy o Ukraińcach w Polsce, przede wszystkim o Chełmianach i Podlasianach, posiadających trudne doświadczenia z czasów *bieżeństwa* roku 1915, a w jesieni 1939 roku świeże w pamięci przesiedlenie się, szacunkowo około 9 tys. osób (razem z Łemkami), do USRR w poszukiwaniu, jak smutnie żartowały same poszkodowane, *sowieckiego raju* [16, s. 21–22].

Umowa przewidywała szybkie tempo przesiedlenia, ponieważ na początku lutego 1945 roku planowano spotkanie Stalina z Rooseweltem i Churchillem w Jałcie, gdzie planowano rozstrzygnięcie losów Europy Środkowej, w kontekście naszych rozważań, przede wszystkim Polski. Dlatego przesiedlenie należało przeprowadzić od 15 października 1944 roku do 1 lutego 1945 roku [14, s. 283–284]. Jak okazało się, wyznaczone terminy przesiedlenia Ukraińców z Polski do USRR okazały się nierealne. Wymiana formalnie została zakończona latem 1946 roku, a faktycznie to już w roku następnym [11, s. 604–605].

Co do warunków przesiedlenia Ukraińców, to one mogły wybierać w USRR między wstąpieniem do kołchozów a otrzymaniem na własność wyznaczonych działek dla prowadzenia indywidualnej gospodarki wiejskiej. Przeważająca większość przesiedlonych Ukraińców, w tym Chełmian z Podlasianami, to była ludność wiejska. Jednak obietnica nadania na własność gruntów w rzeczywistości nie dawała nic przesiedleńcom. I to z dwóch powodów. Po pierwsze, rolnictwo prywatne narazie trwało wyłącznie w obwodach Zachodniej Ukrainy przyłączonych do USRR po wrześniu roku 1939. Ale taka sytuacja trwała tylko do czasu wprowadzenia systemu kołchozów i tu. A po drugie, przesiedleńcy kierowani do innych regionów Ukrainy podsowieckiej mogły z góry liczyć, w razie wstąpienia do kołchozów, na działki 0,50–1,0 ha [14, s. 284]. W kołchozach formalnie kołchoźnikom zapisywano t.zw. trudodni, za które faktycznie mało co dostawały, a wyżywiały swoje rodziny wyłącznie z tych działek, z jakich mogły korzystać będąc kołchoźnikami.

Ogółem z Polski do USRR zgodnie z umową przesiedlono około pół miliona ludności ukraińskiej. Stosujemy taki wymiar dla tego iż szacunkowe dane obu stron różniło się, co prawda – niewiele. Według naszych obliczeń Chełmian i Podlasian wśród przesiedleńców liczyło się 193 tys. 420 osób [11, s. 678].

OSIEDLANIE PRZYBYSZY W PODSOWIECKIEJ UKRAINIE

W kierowaniu przybyłych do poszczególnych regionów panował zupełny bezład. Pierwotnie liczono na przyjazd z Polski 240 tys. osób. To też planowano skierować piątą ich część do wschodnich obwodów, a innych – do zachodnich. Między innymi, przesiedlonych z powiatu biłgorajskiego planowano osiedlać w obwodzie chersońskim, z powiatu chełmskiego – w obwodach zaporozkim i rówieńskim, z krasnostawskiego – w zaporozkim, z tomaszowskiego – w odeskim i rówieńskim, z hrubieszewskiego – w odeskim, donieckim (wtedy stalińskim), połtawskim, rówieńskim i wołyńskim, z włodawskiego – w mykołajwskim, charkowskim i donieckim, a z zamojskiego – w mykołajwskim i kirowogradzkim [8].

Nieobecność realnej oceny sytuacji spowodowała mnóstwo problemów. Ogół przybyszy z Polski kilkakrotnie przewyższał ich przewidywalną ilość. Po uściśleniu ilości przesiedleńców i brakiem ludności we wschodnich i południowo-wschodnich regionach Ukrainy właśnie tam kierowano większość przybyłych. Życie jednak wniosło swoją korektywę do rozsiedlenia przybyłych z Polski Ukraińców. Wiele czynników składało się na powtórne ich przesiedlenie. Tym razem już własnym kosztem, w granicach USRR. W zasadzie tymi czynnikami okazały się następujące:

- do obwodów wschodnich przesiedleńcy dostawały się na zasadach nie zupełnie dobrowolnych, lecz zgodnie z rządowymi przepisami;
- znaczna część przywiezionych z Polski Ukraińców naiwnie spodziewała się na powrót do miejsca swojego pochodzenia. Dlatego też zamieszkanie bliżej do granicy z Polską budziło złudzenie szybkiego powrotu do domu;
- istniejący w USRR system kolektywnej gospodarki wiejskiej okazał się psychologicznie nie do przyjęcia przez byłych obywateli polskich, ponieważ nie odpowiadał układowi ich życia poprzedniego;
- właściwie układ życia w obwodach południowo-wschodnich przekształcał każdą jednostkę ludzką, figuralnie mówiąc, na jakiś obrazek uspołeczniony;
- struktury władzy lokalnej nie posiadały możliwości wykonania obietnic umowy o wymianie ludności;
- przybyła do południowo-wschodnich regionów Ukrainy ludność trafiła w odmienne warunki klimatyczne, gdzie niekiedy woda do picia przedstawiała

złożony problem, a materiałem opałowym występowała jakaś sucha roślinność stepowa (szerokie bezleśne pola);

- mimo trudności życiowych w Polsce międzywojennej przybyłcy do Ukrainy podsowieckiej czuli się znacznie wolniejszymi od owczesnych obywateli USRR;

- między ludnością miejscową obwodów południowo-wschodnich Ukrainy a wywiezionymi z Polski Ukraińcami istniały odmienności językowe, kulturalne, obyczajowe. Na stracenie przez ludność miejscową cech właściwych narodowi ukraińskiemu przetłaczający wpływ wywierała polityka władz sowieckich zamierzona na kształtowanie uśrednionej jednostki – homos sowietikus – czyli osoby nie wyznaczonej narodowościowo. Tego, w swojej kolejności, nie mogły zrozumieć te, których ratowano przed uciskiem polskim;

- przesiedleńcy zetknęły się z neufnym nastawieniem przeciwko sobie ze strony ludności miejscowej z powodu jej biedności i bezprawia, jak również wymuszoną potrzebą podzielenia się z przybyłymi mieszkaniem;

- nadawane przybyłym ulgi i kompensacje za pozostawione w Polsce mienie wywoływały u ludności miejscowej zazdrość. Zadolenie obietnic danych przesiedleńcom rozpatrywano przez pryzmat uszczuplenia własnego dobrobytu [11, s. 694–695].

Wyżej powiedziane nie oznacza że panowała ogólna nieufność do przybyłych. Władze – centralne i lokalne – stosowały rozmaite metody aby zatrzymać ich w południowo-wschodnich obwodach USRR, włącznie z zakazem wyjazdu do obwodów zachodnich. Ustawy przewidywały cztery możliwości uzyskania zezwolenia przesiedleńcom na przeniesienie się do stref zachodnich Ukrainy. Przyczynami do wyjazdu mogły występować:

- przesiedleńcza rodzina została skierowana z nienależycie sporządzoną dokumentacją ewakuacyjną;

- rodzina lub jej członkowie z przyczyn niezależnych od nich zostały rozdzielone;

- członkowie rodziny o starszym wieku lub nieuleczalnie chore posiadali w innym obwodzie bliską rodzinę mogącą zadbać o nich;

- wniosek komisji medycznej o docelowości zmiany warunków klimatycznych przez choroby członków rodzin przesiedlonych [11, s. 695].

W życiu realnym wyglądało na to że wymusić tysięcy ludzi wykonywać zarządzenia władz nie odpowiadających ich potrzebom życiowym było absurdem. Nie oczekując na otrzymanie oficjalnego zezwolenia na przejazd do zachodniej części Ukrainy przybyszy z Polski samowolnie przesiedlały się tam. Część za łapówkę korzystała z komfortu w wagonach towarowych, inne podróżowały własnym transportem uratowanym od uspołecznienia. Nawet trafiały się piesze przemarszy w zachodnim kierunku [1].

Weryfikacja ruchu przesiedleńczej ludności stanem na 8 czerwca 1948 roku pokazała, że do obwodów Zachodniej Ukrainy z obwodów południowo-wschodnich przeniosło się około 90 tys. osób. Razem ze skierowanymi tam wcześniej przesiedleńcami z Polski ich okazało się na zachodzie Ukrainy około 411 tys. osób [11, s. 697–700]. Do obwodów wołyńskiego i rówieńskiego ludność wiejska, dla przykładu, z Chełmszczyzny i Podlasia Południowego przejeżdżała i własnym transportem, zwłaszcza z powiatów hrubieszowskiego i chełmskiego.

Po migracjach wewnętrznych na wschodzie Ukrainy pozostały niektóre kategorie przesiedleńców. Dotyczy to rodzin wielodzietnych lub mających przestarzałych rodziców. Należy tu nadmienić również, że do obwodów Południowo-Wschodniej Ukrainy zupełnie świadomo jechały te z przesiedleńców, którzy oszczęgały się szerszych kontaktów z własnymi rodakami obawiając się zostać ofiarą wykazania ich przeszłości sowieckiej służbie kontrwywiadu nadzwyczajnie aktywnej w środowisku przesiedleńczym. Przy czym chwymano i świadome narodowo osoby, i członków byłej Komunistycznej partii Zachodniej Ukrainy, i bądź kogo innego zapodejrzanego w nieufności do panującego ładu ustrojowego. W toku naszych wieloletnich badań problemu odnaleźliśmy niemałą ilość takich osób. Jeszcze jedna kategoria Ukraińców wolała wyjechać do USRR oddzielnie od swoich ziemian – to księżę prawosławni dobrze zapoznani z rosyjskim (i bolszewickim) ateizmem z czasów bieżącego podczas I Wojny Światowej [12, s. 111].

KSZTAŁCENIE UKŁADU ŻYCIA W NOWYCH WARUNKACH

Po upływie wielu lat brak możliwości wyliczenia ile i gdzie osiadło wychodźców z terenów, powiedzmy, chełmsko-podlaskich. Jednak faktem niezaprzeczalnym jest to, że przetłaczająca większość ich była ludnością wiejską – 96 %, robotniki i urzędniki – 1,5 %, około 2 % stanowiła inteligencja (prawniki, lekarze, nauczycieli i in.). sowiecka propaganda wszelako wychwalała szczęśliwą przyszłość byłych obywateli Polskich. Tym niemniej, śladem za nimi kołchozy przyszły i do zachodu Ukrainy, prywatnych przedsiębiorstw nie mogło istnieć za wyznaczeniem. Dostępna, najpierw dla młodzieży, pozostawała nauka. Powiedziane dotyczy również przesiedleńców z całego Zakarzoniu.

Właśnie, dlaczego o tym wspominamy? Po pierwsze, dlatego, że w przesiedleńczym środowisku wyczuwał się brak ludzi do pracy poza gospodarką wiejską w postaci kołchozów, nie zabezpieczających pierwotnych potrzeb tam pracujących i ich rodzin. A po drugie, jakichś interesów przedsiębiorczych po prostu nie istniało. W toku badań wyjaśniliśmy że wśród tych prawie 194

tys. Chełmian i Podlasiian przesiedlonych do USRR około 60 tys. osób to były młode ludzie, którzy skorzystały z możliwości wykształcić się, nabyć wybranej kwalifikacji i zostać fachowcem w jednej ze stref życia społecznego. To jednoznacznie odpowiadało dążeniom tak rodziców, jak i tych, kto szedł w naukę. Posiadamy dane iż 27 % dzieci przesiedleńców z ziem chełmsko-podlaskich zostało absolwentami szkół wyższych, 34% zdobyło specjalizacje w tych lub innych strefach życia społecznego po ukończeniu średnich szkół fachowych, 22 % ograniczyły się ogólnym wykształceniem średnim, a 17% zadowolili się siedmioletnią szkołą [12, s. 105].

Według naszych wieloletnich obserwacji wygląda na to, że po przybyciu do USRR w środowisku przesiedleńskim panował prąd zdobycia fachu lekarza, pielęgniarstwa lub felczera. Mamy do dyspozycji wiele nazwisk osób, które zajęły ważne pozycje wśród uczonych lekarzy Ukraińcy [12, s. 140–154]. Przed ujawnieniem kilku z nich autotzy chcieliby zaznaczyć, że wiele lekarzy i fachowców średniego personelu medycznego zdobywało fachowe kwalifikacje w uczelniach Lwowa, Kijowa, Łucka, Iwano-Frankowska, Tarnopola i innych miast Ukrainy. Możemy dla przykładu podać imiona kilku znakomitości medycyny pochodzących z przesiedleńczego środowiska chełmsko-podlaskiego. Jednym z głównych urologów Ukrainy został Jewhen Baran, pochodzący ze wsi Turowiec powiatu chełmskiego. Przez długie lata pracował w Instytucie Urologii i Nefrologii Akademii Nauk Medycznych Ukrainy. Prawie że 20 lat stał na czele Asocjacji Transpantalogów Ukrainy [12, s. 140–141].

Profesor medycyny Borys Milkow urodził się w Chełmie w znanej rodzinie tamtejszych księży prawosławnych. Wybitny chirurg, profesor Milkow ponad 30 lat pracował w Bukowińskim Uniwersytecie Medycznym w Czerniowcach, obejmując przez trwały czas stanowisko kierownika Katedry Chirurgii [12, s. 141–143]. Z Białopola powiatu hrubieszowskiego wyszedł profesor medycyny Jarosław Fedoniuk. Wykształcenie zdobył w Tarnopolu i tamże pracował. Stał przez 22 lata na czele Katedry Normalnej Medycyny. Z Tarnopolem również powiązane życie i praca Iwana Piatnoczki pochodzącego z Żurawic powiatu tomaszowskiego, wychowanka lwowskiej szkoły medycznej. Możliwe tu wyliczać wiele innych znakomitości medycyny ukraińskiej pochodzenia chełmskiego. Jednak pozwolimy sobie jeszcze przytoczyć nazwisko jednej kobiety Niny Miszczanczuk, pochodzącej z Tuhań na Hrubieszowszczyźnie. Absolwentka Kijowskiego Uniwersytetu Medycznego profesor szeroko znana daleko poza granicami Ukrainy, ponieważ zwizytowała ponad 40 krajów świata [12, s. 140–148].

Niemalą ilość przesiedleńczej młodzieży zdobyła kwalifikacje nauczycielskie, popołniając szeregi nie tylko inteligencji wiejskiej, ale i miejskiej. Z jej szeregów w przyszłości wyszły znane uczone, jak również urzędnicy różnych szczebli

zebli oświaty średniej, średniej fachowej oraz wyższej. Przykładowo, Ołeksandr Hołowacz z Pawłowicz powiatu hrubieszowskiego przez długie lata uczył na Wołuniu dzieci historii, a około 20 lat dyrektorował w szkole pod Łuckiem. Pochodząca z Kryłowa tegoż powiatu Nina Jaciuk też nauczyla dzieci w pobliżu Rożyszcz. Niemało wychodźców z Chełmszczyzny i Podlasia zajmowały stanowiska nauczycieli w szkołach fachowych, w kierowniczych strukturach tego systemu fachowej oświaty [12, s. 181–183].

Autorzy dysponują też mnóstwem świadczeń pochodzących młodzieży przesiedleńczej po zdobyciu specjalności technicznych, biologicznych, chemicznych i innych. Dotyczy to również ich wkładu w rozwój kultury ukraińskiej i t.p. Urosła cała plejada kadry kierowniczej produkcji, urzędników krajowych oraz lokalnych.

Z dziedziny kultury możnaby nazwać takie znane osoby jak artyści teatru w Winnicy Nestora Kondratiuka pochodzącego z Ludwinowa powiatu chełmskiego. Odegrał na teatralnej scenie ponad 200 ról. Śpiewak Jurij Mazurok pochodzący z Kraśnika na Lubelszczyźnie został solistą Wielkiego Teatru w Moskwie, śpiewał w teatrach wielu krajów świata. Znanym na całym świecie został skrzypek Bohodar Kotorowycz, który w czteroletnim wieku wyruszył z rodzicami z Hostynnego na Hrubieszowszczyźnie na Wołyń. Założył w Kijowie Derżawnyj Kamernyj Ansambl, z którym odwiedził wiele krajów, w tym Polskę, Niemce, Japonię, Singapur i in. Wykrztałcił całą plejadę wymownych skrzypków, w tym własną curkę [12, s. 184–188].

Należy również nieco powiedzieć o dorobku w badaniach naukowych wychodźców z Zakerzonia, w tym z Chełmszczyzny i Podlasia Południowego. Możemy zacząć od Wołodymyra Panasiuka z Krasnego pod Chełmem. Cała działalność wybitnego uczonego powiązana z badaniami w dziedzinie nauk o fizyce i innych bliskich nauk w Zachodnim Centrum Naukowym we Lwowie. Przez długie lata współpracował z nim i profesor Mykoła Maksymowycz pochodzący z Horostyty powiatu włodawskiego, rektor Politechniki Lwowskiej a później Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki. Znany chemik profesor Iwan Ołeksiejuk, pochodzący z Wierzchowin pod Chełmem trwały okres czasu stał na czele Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki w Łucku [12, s. 117–119].

Uczeni ukraińscy pochodzenia zakerzońskiego zrobili znaczny wkład w nauki społeczne i humanitarne. Wśród nich Mykoła Kraweć pochodzący z Biłgorajszczyzny. Wybitny historyk ukraiński, profesor uniwersytetów we Lwowie, Czerniowcach i w Winnicy. Autor prawie 20-tomowego zbioru wspomnień. Wybitny ukraiński filolog Andrij Buriaczok pochodził z Oszczowa powiatu hrubieszowskiego [12, s. 127–131, 133–135].

Lista uczonych Ukrainy ze środowiska przesiedleńczego wygląda dość przekonująco. W każdej dziedzinie badań naukowych da się odnaleźć ich czynny udział. W ogóle przesiedleńcze środowisko dało Ukrainie nie tylko specjalistów w dziedzinie oświaty, medycyny, gospodarki, badaniach naukowych, ale zasiliło kadrę działaczy społecznych. Wiele absolwentów szkół wyższych trafiło do Federacji Rosyjskiej lub innych republik byłego ZSRR.

ŻYCIE PRZESIEDLEŃCÓW I ICH POTOMKÓW W NIEPODLEGŁEJ UKRAINIE

Czas służył i napewnie nikt nie będzie szacował ile jeszcze żyje byłych przesiedleńców lub ich potomków w Ukrainie. Przykładowo, z wyznaczonej przez nas ilości przesiedlonych Chełmian i Podlasian na 194 tys. osób przy życiu pozostaje chyba że już znikoma mniejszość. Podstawą dla takiego wniosku służy co najmniej fakt urodzenia się najmłodszego przesiedleńca nie później roku 1945. Nie podlega wątpliwości, że potomków byłych przesiedleńców urodziło się ilekroć więcej, czujących się już nie przybyszami. Co prawda to nie wyklucza chęci pojechać i zapoznać się z miejscami pochodzenia swoich przodków.

Po upadku ZSRR i uniezależnienia się Ukrainy spadły pęta ideologiczne. Były przesiedleńcy i ich potomki zdobyły możliwość dla utworzenia swoich ośrodków krajańskich. Co do wychodźców z Chełmszczyzny i Podlasia oraz ich potomków, to one spromogły się uruchomić 16 takich ośrodków w 14 obwodach Ukrainy. Ich działalność rozwijała się w zależności od skupienia się w tym lub innym obwodzie Ukrainy większej lub mniejszej ilości ludzi zainteresowanych. Zasadniczo ośrodki nazywano towarzystwami Chołmszczyna. Niektóre z nich tworzyły również sekcje młodzieżowe. Większość towarzystw powstałych w obwodach południowo-wschodnich samodzielnie działała epizodycznie, co się da zrozumieć wobec małej ilości osób zainteresowanych. Aktywniejszą działalność przejawiały Chołmszczyny w Łucku, Lwowie, Równem, Tarnopolu i Kijowie [13, s. 97–135]. Według naszych obserwacji ośrodki w wyliczonych miastach obwodowych i stolicy Ukrainy posiadają szersze możliwości dla swojej działalności z powodu skupienia się tam większej ilości byłych przesiedleńców oraz ich potomków, nawet posiadających ważne stanowiska w strukturach władz lokalnych lub centralnych, nie mówiąc już o tym że wyliczone miasta są uważane za ośrodki kultury i nauki, przede wszystkim Kijów oraz Lwów. W chwili obecnej lokalne ośrodki Chołmszczyny, Nadsania, Łemkiwszczyny skupiają swoją działalność w zjednoczeniu Zakerzonia.

W zasadzie założycielami towarzystw występowały znane uczeni lub fachowcy od gospodarki, kultury i in. Przykładowo, pierwszym prezesem

Chołmszczyzny lwowskiej został wybrany profesor tamtejszej Politechniki Leonid Kwitkowski, pochodzący z Holi włodawskiego powiatu. W Łucku wybrano znanego pisarza Wiktora Rewuchę, którego losy zanosły wraz z rodzicami z Bohutycz powiatu hrubieszewskiego jeszcze w 1939 roku na Wołyń. Pierwszym prezesem kijowskiej Chołmszczyzny został Josyp Gryb, pochodzący z Krasnego powiatu chełmskiego. I tak w każdym poszczególnym wypadku [13, s. 98, 106, 116]. Z biegiem czasu prezesy zmieniały się. Treść działania ośrodków pozostawała jednak stałą – utrzymanie tradycji ludowych z miejsc pochodzenia i możliwe podtrzymanie kontaktów z nimi. Często do pandemii Covidu i aktywnej fazy wojny rosyjsko-ukraińskiej lwowski i wołyński ośrodki Chołmszczyzny urządały wspólnie z polskimi ośrodkami nadgraniczne akcje kulturalne.

Jednak na zawadzie rozwojowi wewnętrznemu Ukrainy jak i należytych stosunków narodów polskiego a ukraińskiego stale stoi Rosja ze swoją wizją Ukraińców i Ukrainy, Polaków i Polki, zresztą układu życia Europy Środkowej, i nie tylko. W tym kontekście autorzy chcieliby podać swoją własną wizję losów przesiedleńców z Polski do Ukrainy na zasadzie rozpatrywanej umowy od września roku 1944, w tym bezpośrednio dotyczącej ziem chełmsko-podlaskich [15, s. 381–388, 394–398]. To samo dotyczy następnej wymiany terenów w roku 1951, nieco odległej czasowo. Chodzi tu o tym, że w 1951 roku ZSRR przekazał Polsce Ludowej powiat Ustrzyki Dolne wzamian za pas wzdłuż lewego brzegu Bugu, na którym utworzono powiat zabużański obwodu lwowskiego. Tam częściowo osiedlono Bojków z przekazanych Polsce terenów. Niestety, większa ich ilość trafiła do obwodu chersońskiego. Szacunkowo to miałyby być około 30 tys. osób [1]. Jaki los tych ludzi i ich potomków w dniu dzisiejszym? To kwestia nie do rozstrzygnięcia.

Spróbujemy bodaj pokrótce przeanalizować, co miało dać przesiedleńcom z Polski przewiezienie ich do USRR w zasadzie, a co stało się w życiu realnym. Nie byłoby prawdą pokazywać wszystko, co wypadło na ich los, wyłącznie w kolorach ciemnych. Wyżej mówiliśmy o tym. Tak naprawdę to ludzie dali sobie radę, niestety, nie zawsze przy pomocy władzy tak centralnej, jak i lokalnej. Odnaleźli na ogół należyte miejsce w społeczeństwie ukraińskim przy własnym aktywnym udziale w jego kształtowaniu. Jednak ciąży nad byłymi przesiedleńcami, a raczej nad ich potomkami, groźba wynarodowienia. Ona właśnie stale zagrozała Ukraińcom i ich państwowości ze strony północno-wschodniej sąsiadki. Rusyfikację ludności ukraińskiej w czasach panowania rosyjskiego, lub sowieckiego w czasach ZSRR, nasadzano przemocą. Przesiedleńcy czy ich potomki nie mogły nie trafić do tego tygła.

Rozpad ZSRR przyniósł Ukraińcom upragnioną swobodę i możliwość odnowienia wymarzonej własnej państwowości. Rosja jednak uważała, że t.zw.

defilada suwerenitetów wyczerpi się za kilka lat. Tak się jednak nie stało. W chwili obecnej w Ukrainie mówiono, że już od roku 2005 w FR opracowywano plany jej powrotu pod swoją opiekę. W rozrachunek szły zasoby od przemocy siłą do przeniknięcia agentury do każdego szczebla ukraińskiej władzy państwowej i lokalnej. Świadczy o tym zupełnie świeża informacja o ujawnieniu co najmniej 1,5 tys. osób zdrajców w środowisku różnego szczebla deputowanych, w szeregach służb bezpieczeństwa i t.p. [18]. A czy nie najważniejszym zasobem ideologicznego wpływu na uśrednionego Ukraińca pozostaje rzekoma Ukraińska Prawosławna Cerkiew, naprawdę – Rosyjska, co prawda, z dodatkiem Patriarchatu Moskiewskiego [19].

Istnienie nie podporządkowanego sobie suwerennego państwa ukraińskiego FR uważa za bezpośrednie zagrożenie swojej wielkomocarstwowości. Dlatego w roku 2014 uczyniła akt otwartego najazdu na Ukrainę zabierając od niej Krym pod pretekstem rzekomego referendum. Po nim od razu przeniosła swoją działalność zaborczą na tereny donieckiego i ługańskiego obwodów niby ratując od zagłady tamtejszych rosyjskojęzycznych obywateli. Wersja nie nowa, a jest przedłużeniem żaborczej polityki Rosji już po upadku caratu. W tamtych czasach to była Doniecko-Kryworożska republika, a teraz dwie – Doniecka oraz Ługańska [15, s. 395–397]. Realizacja obecnej «specjalnej operacji wojskowej» FR przeciwko Ukrainie wskazuje na to, że nie jest ona wcale lokalną, a skierowaną na likwidację państwa ukraińskiego a zarazem i Ukraińców jak narodu oddzielnego od Rosjan [20].

Z tego powodu autorzy chcieliby nagłosić na ważności dla poratunku Ukrainę pomocy z Zachodu jednak z wyróżnieniem tej pomocy ze strony Polski i Polaków. Polska stale popiera Ukrainę w jej dążeniu powrotu do Europy, bo jak nijaki inny kraj dobrze orijentuje się w rosyjskiej wizji krajów ościennych. A obecnie rozstrzygają się losy nie tylko Ukrainę. Polska wraz ze sojusznikami wspiera Ukrainy w wyzwoleniu od «wyzwoliceli». Prezydent RP Andrzej Duda w wywiadzie dla RIA News podkreślił iż «sprawiedliwym zakończeniem wojny Rosji przeciwko Ukrainie» ma być powrót Ukrainę do granic roku 1991 i skarcanie wszystkich rosyjskich przestępców wojennych. Na początku jesieni Prezydent Duda akcentował na tym że zwycięstwo nad wojskiem rosyjskim w Ukrainie «dla naszych narodów – to kwestia życia lub śmierci» [9].

Reasumując zaznaczymy że procesy migracyjne są przedmiotem naszych wieloletnich badań. W tym ogólnym temacie należyte miejsce posiadają akcje przesiedleńcze, migracje ukraińskiej ludności w kierunku zachodnim a wschodnim od wieku XIX. W artykule spróbowaliśmy podać swoją własną wizję wymiany ludności polsko-ukraińskiej u schyłku i po zakończeniu II Wojny Światowej, a właściwie losów przesiedlonych z Polski Ukraińców w nowym dla siebie środowisku życiowym.

BIBLIOGRAFIA

1. Archiwum rodziny Makarów.
2. Bonusiak, W. (1999). *Polska podczas II Wojny Światowej*. Rzeszów.
3. Makar, J. (2005). Chełmszczyzna jako ukraińsko-polskie pogranicze kulturowe. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, T. 19–20, Warszawa, s. 274–281.
4. Pisuliński, J. (2009). Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów.
5. Polacy i Ukraińcy podczas II Wojny Światowej. Rzeszów, 2000.
6. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Red. E. Misiło, T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa, 1996.
7. *Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium U.S.R.R. i ludności ukraińskiej z terytorium Polski*. Archiwum Akt Nowych, sygnatura 245/IV-22, k. 99 i następane.
8. Додаток 3. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Фонд 2. Опис 7. Справа 1420.
9. Дуда: справедливий мир – це вихід України на кордони 1991 року та покарання воєнних злочинців. URL: [http:// https://news.liga.net/ua/politics/news/duda-spravedlivyyu-mir-eto-vygod-ukrainy-na-granitsy-1991-goda-i-nakazanie-prestupnikov](http://https://news.liga.net/ua/politics/news/duda-spravedlivyyu-mir-eto-vygod-ukrainy-na-granitsy-1991-goda-i-nakazanie-prestupnikov) (21.10.2022).
10. «За Фрейдом». Банкова відреагувала на промову Путіна. URL: [http:// https://www.radiosvoboda.org/a/news-op-reaktsiya-zayavy-putina/32104395.html](http://https://www.radiosvoboda.org/a/news-op-reaktsiya-zayavy-putina/32104395.html) (28.10.2022).
11. Макар, Ю., Горний, М., Макар, В., Салюк, А. (2011). Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947), Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Том 1. Дослідження, Чернівці: Букрек.
12. Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. (2014). Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947), Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Том 2, Чернівці: Букрек.
13. Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. (2015). Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947), Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Том 3. Чернівці: Букрек.
14. Макар, Ю., Макар, В. (2020). Обмін населенням між Польщею та підрадянською Україною за Угодою від 9 вересня 1944 року та її наслідки. [w:] *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*. Ukraińskie Towarzystwo Historyczne w Polsce, Słupsk; Warszawa.
15. Макар, Ю. (2022). Сто років тому і тепер: намагання російської Федерації утримати Україну в сфері своїх геополітичних інтересів. [w:] *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*. Ukraińskie Towarzystwo Historyczne w Polsce, Słupsk; Warszawa.
16. Макар, Ю. (2019). Університети мого життя. Спогади. Чернівці.
17. Макар, Ю., Салюк, А. (2004). Холмська губернія: українська етнічна земля як колонія Росії. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців*, Ч. 2. Чернівці, с. 129–133.

18. НАЗК зібрало базу зрадників та депутатів, правоохоронців та інших. Загалом туди увійшли майже 1500 людей. URL: <https://babel.ua/news/81842-nazk-zibralo-bazu-zradnikov-iz-deputativ-pravoohoronciv-ta-inshih-zagalom-tudi-uviyshli-mayzhe-1-500-lyudey> (22.07.2022).

19. Скільки ще буде існуватиме РПЦ в Україні? URL: <https://ukrainer.net/rpts-v-ukrayne/> (25.07.2022).

20. Хотят захватить не только Донбасс: Лавров заявил, что у РФ изменились «географические задачи» войны. URL: <https://tsn.ua/ru/ato/hotyat-zahvatit-ne-tolko-donbass-lavrov-zayavil-chto-u-rf-izmenilis-geograficheskie-zadachi-voyny-2114998.html> (21.07.2022).

REFERENCES

1. Archiwum rodziny Makarów.
2. Bonusiak, W. (1999). *Polska podczas II Wojny Światowej*. Rzeszów.
3. Makar, J. (2005). Chełmszczyzna jako ukraińsko-polskie pogranicze kulturowe. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, T. 19–20, Warszawa, p. 274–281.
4. Pisuliński, J. (2009). Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów.
5. Polacy i Ukraińcy podczas II Wojny Światowej. Rzeszów, 2000.
6. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Red. E. Misiło, T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa, 1996.
7. *Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium U.S.R.R. i ludności ukraińskiej z terytorium Polski*. Archiwum Akt Nowych, sygnatura 245/IV-22, k. 99 i następane.
8. Dodatek 3. *Tsentralnyi derzavnyi archiv vushchych organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy*. Fond 2. Opys 7. Sprava 1420.
9. Duda: spravedlyvyi myr – tse vyhid Ukrainy na kordony 1991 roku ta pokarannya voiennych zlochyntsiiv. URL: [http:// https://news.liga.net/ua/politics/news/duda-spravedlivyy-mir-eto-vygod-ukrainy-na-granitsy-1991-goda-i-nakazanie-prestupnikov](http://https://news.liga.net/ua/politics/news/duda-spravedlivyy-mir-eto-vygod-ukrainy-na-granitsy-1991-goda-i-nakazanie-prestupnikov) (21.10.2022).
10. „Za Freedom”. Bankova vidreahuvala na promovu Putina. URL: [http:// https://www.radiosvoboda.org/a/news-op-reaktsiya-zayavy-putina/32104395.html](http://https://www.radiosvoboda.org/a/news-op-reaktsiya-zayavy-putina/32104395.html) (28.10.2022).
11. Makar, Y., Hornyi, M., Makar, V., Saliuk, A. (2011). Vid deportatsii do deportatdii. Suspilno-polityczne zytta holmsko-pidliaskich ukraintsiv (1915–1947). Doslidzennia. Spohady. Dokumenty. U trioh tomach. Tom 1. Doslidzennia, Chernivtsi: Bukrek.
12. Makar, Y., Hornyi, M., Makar, V., Saliuk, A. (2014). Vid deportatsii do deportatdii. Suspilno-polityczne zytta holmsko-pidliaskich ukraintsiv (1915–1947). Doslidzennia. Spohady. Dokumenty. U trioh tomach. Tom 2. Chernivtsi: Bukrek.
13. Makar, Y., Hornyi, M., Makar, V., Saliuk, A. (2015). Vid deportatsii do deportatdii. Suspilno-polityczne zytta holmsko-pidliaskich ukraintsiv (1915–1947). Doslidzennia. Spohady. Dokumenty. U trioh tomach. Tom 3. Chernivtsi: Bukrek.

14. Makar, Y., Makar, V. (2020). Obmin naselenniam miz Polshcheiu ta pidradianskoiu Ukrainoiu za uhodoiu vid 9 veresnia 19944 roku ta ii naslidky. [w:] Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne. Ukraińskie Towarzystwo Historyczne w Polsce, Słupsk-Warszawa.

15. Makar, Y. (2022). Sto rokiv tomu i teper: namahannia rosiyskoi Federatsii utrymaty Ukrainu v sferi svoich heopolitycznych interesiv. [w:] Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne. Ukraińskie Towarzystwo Historyczne w Polsce, Słupsk; Warszawa.

16. Makar, Y. (2019). Universytety moho zyttia. Spohady. Chernivtsi.

17. Makar, Y., Saliuk, A. (2004). Holmska hubernia: ukrainska etniczna zemlia iak kolonia Rosii. Materialy V kongresu Miznarodnoi asotsiatsii ukrainistiv. Cz. 2. Chernivtsi, p. 129–133.

18. NAZK zibralo bazu zradnykiv ta deputativ, pravoohorontsiv ta inshych. Zahalom tudy uviyshly mayze 1500 liudey. <https://babel.ua/news/81842-nazk-zibralo-bazu-zradnikiv-iz-deputativ-pravoohoronciv-ta-inshih-zagalom-tudi-uviyshli-mayzhe-1-500-lyudey> (22.07.2022).

19. Skilky shche bude isnuvaty RPTs v Ukraini? URL: <https://ukrainer.net/rpts-v-ukrayne/> (25.07.2022).

20. Hotiat zahvatit nie tolko Donbass: Lavrov zaiavil, czto u RF izmenilis «heograficheskie zadachi» voiny. URL: <https://tsn.ua/ru/ato/hotyat-zahvatit-ne-tolko-donbass-lavrov-zayavil-chto-u-rf-izmenilis-geograficheskie-zadachi-voyny-2114998.html> (21.07.2022).

Матеріал надійшов до редакції 03.19.2022 р.